

Překonávání byrokratického charakteru správy společnosti

LUBOMÍR BROKL

1. Genetický kód naší byrokracie

Zamyslíme-li se nad tím, čím byla a čím je byrokracie dnešního Československa, jak vznikla, jakou měla a má funkci a pokusíme-li se ji předběžně hypoteticky strukturovat, zjistíme, že při přechodu k politické demokracii v Československu (na konci roku 1990 a v dalších letech), nejde o prosté překonání byrokratického charakteru správy společnosti, který nějakým způsobem přerostl své funkční rozměry a o jehož překonání demokratické společnosti obvykle usilují, ani o pouze takové překonání, o něž systémy sovětského typu marně usilovaly prakticky od počátku své existence¹⁾, ale o nápravu stavu, který je důsledkem působení několika determinant, z nichž každá v uplynulých čtyřiceti letech generovala určité vlastnosti byrokracie prvního i druhého období panství KSČ. Za tyto determinanty považujeme:

- 1) fungování průmyslové masové společnosti;
- 2) příslušnost k sovětskému společenství s jeho imperiálním centralismem;
- 3) vedoucí úlohu KSČ s její nomenklaturou.

Uvedené determinanty působily jednak směrem k nesmírnému zbytnění byrokracie, jednak k polarizaci jejích vlastností, na jedné straně ve směru určité ozvěny funkčních byrokratických tendencí industriální masové společnosti reprodukováním a udržováním určité kvalifikační technokratické úrovně, na druhé straně ve směru vzniku a udržování nové třídy, která má nejen „obě ruce levé“, ale která se ve své fylogenezi také čím dále tím více obohacuje na úkor společnosti.

1.1. byrokracie je ve svém funkčním aspektu považována za nejúčinnější formu lidské organizace. Efektivnost byrokratického systému spočívá v dalekosáhlé odborné specializaci a dělbě práce, v hierarchii a subordinaci s přesně formulovanými rolemi, principy činnosti a popisy práce disciplinovaných úředníků, jejichž činnost je normativně institucionalizována tak, že úředníci rozhodují podle předpisů, nikoli podle vlastního uvážení. Prostředky sloužící k vykonávání pravomocí jsou vlastnictvím organizace a funkcionáři skládají účty z jejich užívání. Postavení a úřady nejsou vlastnictvím jejich držitelů a nemohou být prodány, darovány, odkázány. Fungování byrokratické organizace je založeno na oběhu kontrolovatelných dokumentů.

Z uvedených weberovských charakteristik je zřejmé, že byrokracie je neutrální nástroj víceúčelově efektivně použitelný. Příčiny jeho neefektivnosti je třeba hledat jednak v porušení uvedených principů, jednak v zadávání nereálných, nesplnitelných nebo nesmyslných úkolů

¹⁾ „Je pochopitelné, že byrokratismus, který ožil v sovětských institucích, musel zhoubně zapůsobit i ve stranických organizacích, poněvadž špičky strany jsou špičkami sovětského aparátu, je to jedno a totéž.“ [Lenin 1921]. „Nejhorším vnitřním nepřítelem je u nás byrokrat, t. j. komunista, jenž sedí na odpovědném místě v sovětském aparátu, požívá všeobecné úcty jako člověk svědomitý. Má obě ruce levé, ale nekrade.“ [Lenin 1922].

nebo úkolů nejednoznačně strukturovaných či průběžně měněných řídicím subjektem. V masových industriálních společnostech role takto chápáné byrokracie stoupá.

Znamená to, že byrokracie jako nástroj je plně slučitelná s politickou demokracií? V čem spočívají její, často zdůrazňované antidemokratické tendence?

Demokracie a politika jsou vlastně párové kategorie, stejně jako autokracie a řízení. Činnost a psychologie úředníka státní nebo místní správy či samosprávy je opakem činnosti politika. Úředník řeší situace, musí dodržovat schémata jejich řešení, neuvažovat o smyslu činnosti, která je rutinní. Jeho mocí je pravomoc, autorita pravidel a zákonů. Politik musí tvořivě improvizovat, iniciativně vytvářet situace, získávat vliv a moc spíše inteligencí, vůlí a rozvahou. Politik je tvůrce, byrokrat rutinér. „Byrokrat politiku nedělá. Sbírá informace o všech alternativách v politickém životě a v praxi uskutečňuje tu alternativu, která je oficiálně přijata. Tvoří stálý odborný personál loajální vůči politice, kterou je mu nařízeno provádět“ [Mills 1966 : 287].

Pro úředníka znamená politika chaos, nepořádek, nejistotu. Pro politika je byrokratický systém v lepším případě svěřací kazajkou, v horším případě „znicotněním příběhů“. Byrokratický princip činnosti a rozhodování se zásadně liší od demokratického i autokratického rozhodování tím, že je založen na odborné expertize a racionalitě, nikoli na hlasování či na libovůli [Blau 1956]. To znamená, že přes veškerou protikladnost principů je efektivně slučitelný s demokracií i s případným osvícenským absolutismem.

Charakteristiky byrokratického fungování představují nepochybně jisté nebezpečí pro politický život. Na druhé straně, politický život a politika představují značné nebezpečí pro efektivní fungování administrativy. „Téměř všeobecně se uznává, že každý zásah politických stran do neutrality byrokracie znamená pro celý stát ztrátu odborně vyškoleného úřednictva a pouze nejkratnější levičácké nebo pravičácké menšiny projevíly ochotu obětovat tuto neutralitu organizování čístek ve státním aparátu“ [Finer].

Naše tradice spojuje byrokracii historicky spíše s cizím absolutistickým panstvím a vrchnostenským řízením, s parazitujícím, zkorumpovaným úřednictvem spíše než s efektivním, odborným administrováním. Podobně i tradice posledních padesáti let. Tato naše tradice také byrokracii jednoznačně spojuje s nesmyslným lpěním na neživotné samoučelné rutině. Všechny tyto rysy spolu úzce souvisejí. Vzhledem k tomuto kontextu by možná bylo lépe užívat pro webovský, funkční význam pojmu byrokracie spíše označení správa či administrativa. Překonání byrokratického charakteru správy se týká právě vlastností přesahujících webovský výměr funkční byrokracie, je jeho rehabilitací.

Totalitní tendence identifikované sociology a politology v padesátých a šedesátých letech v některých západních masových industriálních společnostech a role velkých byrokratických organizací (viz předešlé téma, bod 17), se u nás nepochybně projeví daleko výrazněji, oktrojovaným ustavením a působením obřích monopolních organizací hospodářských, průmyslových, státních a stranických. Prozkoumání těchto skutečností a jejich sociálních důsledků daleko přesahuje možnosti této, v podstatě úvodní studie.

Ve zmíněných západních zemích samotných ohromná setrvačnost byrokratických institucí, dlouhá desetiletí působících v souřadnicích politické demokracie, sehrála v kritických situacích naopak roli prodemokratickou. Je nepochybné, že podobnou roli, třeba ne zcela úspěšně a v dílčích situacích, hrála i naše, méně vyzrálá administrativa (viz časté zmínky T. G. Masaryka o tom, že máme málo demokracie, protože neumíme dobře administrovat), v posledních padesáti letech třikrát vzdorující transplantovanému totalitarismu. Také toto téma teprve čeká na prozkoumání.

1.2. Imperiální sovětská totalitní byrokracie působila jednak jako vnější řídicí síla ze svého mocenského centra, jednak implantováním svých struktur a procedur naší státní společnosti.

Jako jeden z genetických kořenů naší dnešní byrokracie není tato determinanta zanedbatelná, ale vzhledem k našim podmínkám je specifická. Specifikou máme na mysli rozdíl mezi správou a řízením malé vyspělé země s rozvinutým průmyslem, tržní ekonomikou, značně diferencovanou sociální a organizační strukturou na jedné straně a řízením největší státní společnosti světa, industriálně nerozvinuté, s netržní, centrálně řízenou ekonomikou, ve srovnání s naší sociální strukturou země méně strukturálně členité, z valné části rozvrstvené ještě na bázi předkapitalistických vztahů, národně a národnostně nepřehledně strukturované na straně druhé.

Imperiální totalitní byrokracií máme na mysli byrokracií, která musí centrálně „spravovat“ tento největší stát světa ve všech ukazatelích jeho fungování. Tuto specifiku, či přímo výlučnost sovětské byrokracie, jasně předjímal již v roce 1921 jeden z klasiků demokracie, James Bryce: „Abychom viděli, jaké organizace bude potřebovat ona ohromná kooperativní společnost, komunistický stát, uvažujme, které úkony bude mít plnit jeho vláda až bude v činnosti.“ A na téměř dvou následujících stránkách podává výčet prakticky veškerého života státní společnosti, který uzavírá: „Za množství nových úkolů uvalených na obrovskou byrokracií, které bude převzít všecko, co se před tím vykonalo soukromě, bude třeba aby zanikly některé úkony dosud vykonávané vládami, které v novém státě odpadnou. Zákonodorná činnost (a role práva) bude skromná, . . .“ atd.

Genetický kořen naší byrokracie v tomto ohledu spatřujeme v aspektu aplikace organizačních a řídicích forem této imperiální byrokracie na řízení a správu společnosti, kterou si teprve musel tento styl řízení přizpůsobit, zejména zhrubením, zjednodušením a vyprázdněním objektu řízení, tj. naší státní společnosti, její struktury a organizace. Bez tohoto totalitního zglajchšaltování by nebylo řídicí působení mezi subjektem a objektem řízení a ovládání společnosti vůbec možné, řídicí a řízené struktury by byly nekomunikabilní. Přesvědčujeme se o tom dnes na naší vlastní tragické nekomunikabilnosti, zejména hospodářské se západními demokraciemi.

Z hlediska imperiálního ovládání byly tyto aplikované postupy včetně samotné byrokracie velice efektivní. Z hlediska fungování systému naší státní společnosti byly naopak katastrofální ve všech dimenzích a úrovních, počínaje například shora, nejobecnějším principem tvorby konformity občanů a společenského konsensu. V imperiální sovětské společnosti spočíval konsensus, podobně jako v mnohonárodních USA, v konformitě státní, kdežto v našich a evropských podmínkách v konformitě národní, národních státních společností. Jelikož však u národních států byla konformita se státem ještě příliš nebezpečná a konformita se sovětským státem málo účinná, byla v posledních dvaceti letech budována internacionální konformita vůči sovětskému společenství.

Jádrem implantovaného genetického kódu naší byrokracie druhého dvacetiletí panství KSČ byla přísná nomenklatura všech řídicích funkcí až do úrovně podniků a schvalování všech ostatních řídicích funkcí stranickými útvary odpovídající úrovně až po občanské výbory v místě bydliště, vedoucí k tvorbě cynické, nekvalifikované a hrabivé nové třídy. Její vyšší kádrové úrovně byly přímo schvalovány sovětskou byrokracií. Na četných mezistátních a stranických jednáních KSČ a KSSS v roce 1968, před srpnem i po srpnu, bylo jmenovité obsazování klíčových řídicích funkcí stále na pořadu jednání, s postupem roku se vystřídal údiv, dotazy, požadavky a příkazy vůči československým partnerům jdoucí až k udivujícím detailům.

Pokud jde o charakter naší byrokracie z hlediska příslušnosti k sovětskému společenství, můžeme konstatovat, že její profil byl sovětskou imperiální byrokracií tvarován strukturálně, procesně i individuálně personálně.

1.3. Snad nejvýznamnější dalekosáhlou souvislostí pro překonávání byrokratického charakteru správy je souvislost byrokracie a nové třídy.

V koncepci nové třídy z padesátých let, která se mezitím stala klasickou, M. Džilas [Džilas 1958 : 37–63] vyšel zejména z myšlenek Maxe Webera o růstu moci byrokracie v rozvinutých průmyslových společnostech, determinované rostoucí diferenciací společnosti, růstem organizovanosti v různých sociálních úrovních a proplétáním vazeb moci ekonomické a moci politické v moderních společnostech, které aplikoval na specifiku SSSR a režimů sovětského typu.

Strana a její působení po převzetí moci plodí novou třídu jako vlastní aparát srůstající se státním aparátem. Obvykle je to naopak, strany jsou produktem tříd. Nová třída nebyla před svým příchodem k moci součástí hospodářského a sociálního života společnosti, vznikla v komunistické straně. . . , každý člen komunistické strany není však současně příslušníkem nové vládnoucí třídy. Tato nová třída je byrokracie či přesněji politická byrokracie. Zakladatelem nové třídy není strana jako celek, její zakladatelé pocházejí z vrstvy profesionálních revolucionářů, kteří tvořili její jádro dříve, než se dostala k moci. Zdrojem moci nové třídy je kolektivní vlastnictví, které na jedné straně zužuje počet příslušníků nové třídy, na druhé straně znemožňuje sebeuvědomění této nové třídy: každý z nových kolektivních vlastníků žije v sebeklamu, že patří toliko k hnutí usilujícímu o zrušení společenských tříd. Nová třída vlastníků není totožná s politickou vládou země, i když tato umožnila její vznik a podporuje ji. Užívání a nakládání s majetkem společnosti, vlastnictvím, je výsadou strany a jejich vedoucích osobností. Vlastníkem je malá skupina byrokracie, která si monopolizovala správu. Je důležité si uvědomit rozdíl mezi byrokracií v běžném centralizovaném hospodářství a v zemích sovětského typu. První typ byrokracie je podřízen politickým představitelům, kteří jsou obvykle demokraticky voleni, nebo majitelům podniků. Nová třída nad sebou nemá majitele ani představeného. Nekomunističtí politikové používají v krajních případech také svého postavení k tomu, aby získali výhody pro sebe a své přívržence nebo aby přednostně uplatňovali hospodářské zájmy té či oné skupiny. Vlastnické výsady nové třídy jsou však výsadami plynoucími ze správního monopolu. Zahrnují všechno, od práva řídit stát a vést hospodářské podniky až po řízení sportovních a dobročinných organizací. Sociálně politické poměry a vlastnické poměry, totalitní vláda a mocenský monopol se v komunistickém systému kryjí dokonaleji než v kterémkoli jiném systému. Navenek se všechno děje jménem státu a podle státních předpisů. Ve skutečnosti stojí za těmito předpisy a každým krokem státu strana, včetně profesionální stranické byrokracie. Je to byrokracie, která formálně užívá, spravuje a kontroluje. Její monopolní správa a kontrola ji umožňuje zvláštní, výsadní postavení. Ve skutečnosti funkci státní mašinerie vykonává zvláštní třída, která se za státní mašinerii schovává a užívá ji jako svého nástroje.

Čím více třída sílí a nabývá výraznější podoby, tím více se zmenšuje úloha strany. Vládnoucí vrstva strany, jakož i státní politické orgány jsou jádrem a základnou nové třídy. Strana, kdysi kompaktní, plná iniciativy, se trátí a přetváří v tradiční oligarchii nové třídy, neodvolatelně k sobě přitahující ty, kteří touží po členství v nové třídě a zatlačuje ty, jimž zůstaly nějaké ideály.

Strana plodí třídu a nová třída roste a používá stranu jako odrazového mustku. Třída sílí, zatímco strana slábne, to je osud každé komunistické strany u moci [Džilas 1958 : 37–63].

2. Třída sílí, strana slábne

Proti teorii nové třídy se kromě marxistických kritiků ozvaly i hlasy západních teoretiků, kteří vycházeli ze zavedených pojetí sociologie a politologie. Jeden z nejvýznamnějších odborníků v oblasti společenských elit E. T. Bottomore [Bottomore 1966] uvádí, že teorie nové třídy je

zavádějící, protože se vlastně nejedná o byrokracii, ale o vedoucí členy strany, kteří jsou právě tak málo byrokraté jako manažeři, a že také sama strana vykonává panství politické, nikoli byrokratické. Podle jeho teorie tvoří elitu inteligence, manažeři a vyšší vládní úředníci. Pomíjí běžnou praxi společností sovětského typu, kdy se právě tyto elity ve značné míře rekrutují ze straníků a stranických aparátů nejrozličnějších stupňů. Nesouhlasí s tezí, že strana vládne proto, že kontroluje výrobní prostředky. Může je naopak kontrolovat proto, že má politickou moc. Neexistuje pro něj také žádný důvod pro to, aby komunistická strana v kterékoli zemi tímto způsobem slábla: spíše jde o Džilasovo morální hodnocení, kdy konstatuje úpadek ideální revoluční strany.

Bottomore a jiní badatelé, kteří neznali fungování sovětských režimů zevnitř, kupodivu nepostřehli, že strana upadá a slábne právě tím, že lidé do ní vstupují nikoli pro členství ve straně, ale pro členství v nové třídě a že straník, i aparátník dosazený do odborné, byrokratické, správní řídicí role, se úměrně možnostem vlastním i možnostem systému začne chovat více jako odborník a méně jako aparátník a politik.

Džilas o tomto letitém schizmatu, někdy větším, jindy menším, všech sovětských systémů věděl a jak ukázala skutečnost pádu těchto režimů v posledním období, měl pravdu. Loňský Lakešův výkřik o stranickém vedení stojícím ve společnosti osaměle „jako kůl v plotě“, byl pouze metaforickým vyjádřením této atrofie strany.

Zdá se, že reálný poločas rozpadu těchto sovětských režimů je dvacet let. Po polovině šedesátých let analýza sociální stratifikace československé společnosti identifikovala poměrně výraznou skupinu technokratů, vlastně korelát Bottomorovy elity manažerů, byrokratů a inteligence.

Po dvaceti letech, v polovině osmdesátých let, jsme se s nimi opět začali setkávat jako se schopnější částí tzv. řídicích pracovníků ve všech oblastech národního hospodářství, částečně i státní správy. Dvacet let po revoluční výměně prvních odborníků, v roce 1937, vrcholily také Stalinovy čistky ve straně a společnosti, po dvaceti letech se odehrál XX. sjezd.

Džilasova kontrapozice strany a nové třídy není sice příliš propracovaná, není ani příliš exaktní, ale zdá se, že jako interpretační schéma funguje. Když nebylo nikoho, kdo by atrofovanou a kompromitovanou stranu KSČ podepřel zvenčí, padla.

Po sobě zanechala svoji „novou třídu“. Narušenou sice pádem strany a stranického monopolu, nicméně však je zde a má obsazenu většinu vedoucích míst v zemi, je zde jako nomenklaturní pohrobek. Má pozice a má většinou i kapitál potřebný k investicím do soukromého podnikání v budoucnosti, které tolik zatracovala v minulosti. Kapitál mají jednotlivci jako příslušníci nové třídy i strana jako instituce a její noví manažeři. Obě skupiny se zřejmě chystají v tržní ekonomice podnikat: půjde o ekonomickou prolongaci a rozkvět staré „nové třídy“, zbavené poručnictví KSČ v politické demokracii?

Nebo naopak půjde nadále spíše o personální unii vzájemné podpory, vzájemného ručení, udržování a získávání vlivu? Této variantě nahrává sama podstata totalitní praxe minulosti, jako objektivní determinanta pokračování nomenklaturní praxe při rekrutování elit v přítomnosti i blízké budoucnosti. Součástí nároků pro obsazení jakékoli vedoucí pozice v byrokratickém aparátu, kromě pozic nejvyšších, politických, nejsou sice již známé „kádrové předpoklady“, ale požadavek nejméně „deseti let praxe ve vedoucím postavení v oboru“. A jaké byly v roce 1980 a před ním podmínky a předpoklady pro získání této řídicí kvalifikace? Právě ty, které dnes odmitáme. V řadě, možná většině oborů, mezi předpoklady pro vedoucí funkci náleželo i nezdůrazňované, ale neomylně fungující hledisko odborné nekvalifikovanosti pro řízení i řízenou odbornost, jako předpoklad poslušnosti stejně nekvalifikovaného stranického vedení.

Právě v letech 1970–1980 byl realizován základní normalizační imperativ fungování

státního systému tzv. reálného socialismu – každý, nebo téměř každý, musí dělat to, co neumí a k čemu se nehodí, k čemu je nekompetentní, aby byl kdykoli zranitelný, nejistý, poddajný a poslušný.

Zrušení vedoucí úlohy strany, nomenklatury a kádrování se zřejmě projeví spíše v budoucnosti než v přítomnosti a blízké budoucnosti, kam totalitní stín nomenklatury stále ještě dosahuje. Zatím máme a budeme mít co činit spíše s koloběhem dosavadních „elit“ a s její seberekrutací.

Obdobně je tomu s kvalifikací odbornou. Předpoklady k jejímu získání v letech 1970–1989 byly obdobné, nehledě na pokleslý charakter většiny odborností devastovaných předchozím dvacetiletím od roku 1948 a decimovaných právě čistkami z let 1969–1975 (na Jakešovu novelu zákoníku práce z roku 1975 umožňující totální „dočištění“ na všech úrovních, se již pomalu zapomíná). V řadě případů se dnes jedná právě o odbornosti, které jsou nyní i pro budoucnost zcela nepostačující.

Byrokratická setrvačnost totalitní byrokracie je v našem případě objektivně funkcionálně antidemokratická jak svou organizační instrumentací rolí a vazeb, tak jejich kvalitativním výkonem a obsazením.

3. Jakou byrokracií pro politickou demokracii?

Prekonání byrokratického charakteru správy znamená odstranění nadbytečnosti byrokracie a jejich nefunkčních charakteristik, v podstatě tedy rehabilitaci byrokracie.

Vzhledem k determinantám totalitní byrokracie u nás je to možné zejména důsledným odstraněním nové třídy, jejíž pozice sice ztratily svůj řídící a ideový svorník změnou postavení KSČ, ale v podstatě zůstaly nedotčeny.

Současně s tím je nezbytné odstranit organizační principy a procedury instalované podle vzorku sovětské imperiální byrokracie, izolující nás svou nekomunikabilitou od Evropy, potlačující tendence k členitější sociální struktuře i sociálnímu a ekonomickému potenciálu různého druhu v síti společenských vztahů.

Vzhledem k současným trendům vedoucím k opouštění stadia masové industriální společnosti v některých zemích, které jsou kvalitativní proměnou tradiční byrokracie a jejího působení, je nezbytné v nejkratší době inovovat naši telekomunikační infrastrukturu a současně s postupem k politické demokracii realizovat také informatizovanou společnost, která bude komunikační a civilizační podmínkou příslušnosti k Evropě 21. století. V tomto směru nám zatím reálně hrozí, že se z dosavadního informačního vyděděnce Evropy staneme informační černou dírou Evropy.

Odstranění nové třídy, jejíž součástí je byrokracie nebo alespoň její větší část, mnohdy i vysoce kvalifikovaná, nemůže být pogromem proti lidem, některým skupinám ani proti členům KSČ. Opatření proti nové třídě může být účinné pouze tehdy, bude-li vedeno proti rolím a proti jejich dosavadní instrumentaci, nikoli proti jejich nositelům. V tom je rozdíl oproti komunistickým čistkám, zaměřeným vždy především proti „nositelům“, tedy lidem.

Základním opatřením, měnícím dosavadní instrumentaci rolí nové třídy i většinou rolí samotných, by mělo být: a) nastolení odbornosti, b) důsledné odpolitizování byrokracie, státních pozic a rolí odborných a politických.

Současně s touto delitimací bude nutné formulovat a zabudovat i nějaké systémové bariéry celkem přirozené tendenci politického stranictví podnikat permanentní pokusy o politizování a ovládání těchto aparátů porušováním zmíněné delimitace: a formulovat principy kontroly byrokracie veřejnou informovaností a soudy (při snaze o maximálně demokratické dodržení dělby moci, například obnovením správních soudů).

Tato opatření povedou ke vzniku dvojí, zřetelné reprezentace státu – politické a byrokra-

tické (jako vyjádření dualismu odborného zastupitelského živlu), ke vzniku dvou typů orgánů definovaných různými způsoby:

- a) dosazováním osob,
- b) jejich odlišnou kvalifikací,
- c) strukturou a fungováním úřadů,
- d) způsoby jejich kontroly veřejností.

Rozdíly obou organizačních systémů vystihují dualismus charakteristik práva a politiky, státu a politických stran, intelektu a vůle, odborníků a politiků, norem a zájmů, účelů [Neubauer 1947].

Základním sociálním a politickým důsledkem působení nestranické, odborné a tedy funkční byrokracie je stabilita politického systému, který může být stabilní byrokracií uchráněn i politického převratu a který zaručuje fungování veřejné administrativy při politických bojích stran.

Literatura

- Blau, P. M.: *Democracy in Modern Society*, New York 1956
- Bottomore, E. T.: *Elite und Gesellschaft*, c. H. Beck, München 1966
- Bryce, J.: *Moderní demokracie*, Orbis 1927, sv. 2., s. 606
- Džilas, M.: *Nová třída – rozbor komunismu jako společenského systému*. Sklizeň svobodné tvorby, SV. 32, Lund 1958, s. 37–63
- Finer, H.: cituje Ch. W. Mills, o. c.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32, 22, 364
- Mills, Ch. W.: *Mocenská elita*, Orbis 1966, s. 287
- Neubauer, Z.: *Státověda a theorie politiky*. J. Laichter 1947.